

Varga Péter András

1979-ben születtem Szombathelyen. Filozófiai tanulmányaimat az ELTE BTK-n végeztem. 2003-ban OTDK második helyezést értem el, 2005-ben végeztem kitüntetéses diplomával, ugyanebben az évben megkezdtem doktori tanulmányaimat. Edmund Husserl filozófia-fogalmáról írott doktori értekezésemet 2011 decemberében védtem meg *summa cum laude* eredménnyel.

A kölni Husserl-archívumban, a grazi Brentano-archívumban és más egyetemeken végeztem ösztöndíjas kutatásokat. A 2009-es jubileumi Husserl-konferencia társszervezője és két Husserl-kötet társszerkesztője voltam. Husserl, a fenomenológia és a 19-20. századi filozófiatörténet és filozófiatörténet-írás tárgykörében tartottam előadásokat Magyarországon és külföldön (többek között Cambridge-ben, Kölnben és Freiburgban) és írtam tanulmányokat magyar és angol nyelven. 2008 és 2012 között az MTA Filozófiai Kutatóintézet munkatársa voltam. Az Elpis szerkesztőbizottsági tagja vagyok.

Varga Péter András

Husserl „utolsó könyve” – Filozófiatörténet és véglegesség-igény Husserl késői filozófiájában

„Egy könyvet még be akarok fejezni, ez meg kell adasson nekem” – ezeket a szavakat mondta egy feljegyzés szerint Husserl két és fél hónappal halála előtt, 1938. február 7-én éjszaka az ápolójának. Az anekdota hitelessége kérdéses, habár Karl Schuhmann meghatározó történeti kronológiája fenntartás nélkül átvette.¹ Akár elhangzottak azonban e szavak, akár nem, az anekdota maga mindenképpen jól illeszkedik a filozófiatörténet-írás egy régről ismert gyakorlatába: már az ókori antik filológusok felismerték, mit tehetnek, ha valamely preszókratikus filozófus életéről kevés információ állt rendelkezésre: biográfiai eseményeket alkottak a filozófus tantételeiből vagy egyéb megnyilatkozásaiból kiindulva.

Ebbe a historiográfiai gyakorlatba tökéletesen beleillik, hogy Husserl halálos ágyán a befejezendő főművéről beszélt, hiszen számtalan olyan megnyilvánulásáról tudunk, ahol életművének befejezése miatt aggódott. Már 1909-ben, három évtizeddel halála előtt (!) a közeledő „életalkony” miatt nyugtalankodott,² 1922-ben pedig, szintén egy Paul Natorp-nak írott levelében, már így fogalmazott, „Lehet, hogy erőim minden emberileg lehetséges megfeszítésével mégis talán csak a hagyatékom számára dolgozom.”³ Husserl utolsó alkotói periódusában pedig gyakran tudatos módon az utókorra akarta halasztani az életműve egységesítésének feladatát. Ahogy Roman Ingardennek írta: „Elég nehéz volt, de végre elértem, hogy már a harmadik hónapja ismét dolgozom, majdnem fiatalos lendülettel a 75. életévem ellenére. A hagyatékomon! A jövő majd keresni fogja, a kutatás *sub specie aeterni* újra fel fog ébredni,

1 Schuhmann 1977, 488. o. Husserl életéről mindmáig nem készült biográfia, és az életrajzi tények leg-részletesebb forrása Karl Schuhmann immár több mint három évtizeddel ezelőtt íródott kronológiája, amelynek tervezett második, javított kiadását Schuhmann 2003-ban történt hirtelen halála akadályozta meg. Jelen esetben Schuhmann forrása Husserl lányának, Elisabeth Rosenberg-Husserlnek a feljegyzései (*Aufzeichnungen aus Gesprächen mit Edmund Husserl während seiner letzten Krankheit im Jahr 1938*). Az Elisabeth Rosenberg-Husserl család – Elisabeth férje múzeumi kurátor volt Berlinben – ekkor már amerikai emigrációba kényszerült, de Elisabeth 1938 elején két hónapra hazautazott haldokló apjához. A Schuhmann által felhasznált forrás hitelessége sajnos ebben az esetben nem ellenőrizhető, mivel Elisabeth Rosenberg-Husserl feljegyzései a leuveni Husserl-archívumban nem kutathatóak. A józan történeti szkeptizmus azonban, azt hiszem, kételyre int bennünket az efféle beszámoló hitelességét illetően.

2 BW V, 111. o. – Husserl műveit, levelezéseit és más kritikai kiadásokar a szakirodalomban bevett rövidítésekkel hivatkozom, melyek feloldását az irodalomjegyzék tartalmazza.

3 BW V, 151–2. o.

és a jövő újra értékelni fogja azt, ami jövő – igazi jövő.”⁴ Erre a feladatra eleinte Heideggert vélte kiszemelni,⁵ majd pedig Eugen Finket, utolsó asszisztensét akarta megbízni az életmű befejezésének feladatával.⁶

1. Egy befejezetlen könyv története

Husserl, mondhatnánk, jóstehetségnek bizonyult aggodalmával, hiszen 1938. április 27-én anélkül hunyta le a szemét, hogy tervbe vett utolsó művét, *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia* című könyvét befejezhette volna. A könyv megírásának terve a harmincas évek közepén merült fel, amikor Husserl úgy érezte, mégis el tudja készíteni érett filozófiájának áttekintő bevezetését.⁷ Az évtized elején Husserl, mint láttuk, már letett arról, hogy elkészítse a *Karteziánus elmélkedések* német közönségnek szánt, szisztematikusabb változatát és explicit módon csak a hagy-

4 BW III, 292. o.

5 Így vall Husserl 1931 elején, már a Heideggerben történő csalódás után írt levelében: „Köztünk [Husserl és Heidegger között] újra és újra közös munkáról volt szó, az ő [Heidegger] segítségéről a vizsgálódásaim befejezésében, arról, hogy halálom után ő átvesszi a kézirataimat, kiadja azok közül a legértettebbeket, és általában véve a filozófiámat – ami egy keretet nyújt minden jövőbeli munkának – ő továbbviszi.” (BW II, 181. o.) Érdemes hozzátennünk, hogy az egyetlen esetben, amikor Husserl konkrét módon ilyen jellegű együttműködésre kérte Heideggert – a kérés az 1917 előtti időfenomenológiai kéziratokat összegyűjtő, korábban Edith Stein által gondozott anyag kiadására vonatkozott –, Heidegger a kérést lényegében elutasította és az összegyűjtött anyagot minden további gondozás nélkül, csupán egy rövid előszóval ellátva adta ki – egyedül saját magát jelölve meg szerkesztőként – több máig ható félreértést ültetve el ezzel (például sokan ma sem veszik figyelembe, hogy az 1904/05-ös előadásként megjelölt szöveg – amely magyar fordításban is ekként jelent meg – korántsem azonos a ténylegesen elhangzott előadásszöveggel, hanem egy kompiláció, ami különböző, részben későbbi és jelentősen megváltozott fejlődési stádiumokhoz tartozó rétegeket egyesít).

6 Husserl, miután csalódott Heideggerben, 1929 őszétől egyre szorosabbá fűzte munkakapcsolatát Eugen Finkkel, aki az előző év októberé óta asszisztense volt. A harmincas években Fink ténylegesen részt vett Husserl munkájában, először a *Karteziánus elmélkedések* német olvasóközönségnek szánt változatának kidolgozásában. A munkakapcsolat Husserl részéről egyre inkább egy szimbiotikus függés formáját öltötte. Az ebből az együttműködésből eredő ambivalens szerzőségű művek döntő módon befolyásolták a fenomenológia korai francia recepcióját, melynek szereplői ezzel az ambivalenciával – és az ezáltal kitarkart gondolati lehetőségekkel – még nem voltak tisztában. Ezt a diszcrepanciát – noha sajnálatos módon még nem vált általánosan elfogadottá – véleményem szerint mindig szem előtt kell tartanunk, ha a fenomenológiai mozgalom későbbi szereplői által tett retrospektív állítások – különösen a „meghaladás” oly gyakran emlegetett alakzatának – érvényességét vizsgáljuk. A Husserl–Fink viszony legrészletesebb feldolgozását – több előmunkálat után – Bruzina 2004 nyújtja (saját álláspontomat Husserl viselkedésének értékeléséről Varga 2011-ben fejtettem ki).

Végül Fink sem váltotta valóra Husserl megbízását a hagyatékban maradt filozófia tanítványi kidolgozására. Ennek plasztikus kifejezése a Fink által választott mottó, amellyel saját filozófiai karrierjének a háború utáni újrakezdését kívánta jellemezni: „A filozófia belső lényegét tekintve nincsenek sem elődök, sem követők” (ld. Bruzina 2004, 528. o.)

7 A mű 1954-es kritikai kiadása hibákkal terhelt (amint arra már Bossert 1974 is rámutatott). A mű keletkezésének megbízható kronológiáját csak Smid 1993 rekonstruálta.

téka számára dolgozott. Azonban 1932 májusában mégis felmerült levelezésében egy új összefoglaló mű gondolata:

Arra a meggyőződésre jutottam, hogy hasznos lenne egy, a természetes világtapasztalattól – és általában a természetes léttapasztalattól – kiinduló és a transzcendentál-fenomenológiai beállítódásig vezető, valódi, konkrét-explikatív felvezetés és a transzcendentál-fenomenológia módszertanának és univerzális problémakörének konkrét megalapozása.⁸

Ez a terv, olvashatjuk ugyanebben a Roman Ingardennek írt levélben, azért vált szükségessé, mert Husserl filozófiájának alap gondolatát „a tanítványok közül senki sem” értette meg.

A tényleges munka megkezdésének külső indítékát egy előadás-meghívás szolgáltatta: 1934 nyarán Husserl meghívást kapott a prágai filozófiai kongresszusra, ahova végül nem ment el, azonban levélben válaszolt a szervezők által feltett „Mi a filozófia küldetése korunkban?” kérdésre. Ettől datálhatjuk a *Krízis*-könyv írásának kezdetét. Érdeemes hozzátennünk – érzékeltetendő, hogy ebben az időben maga Husserl is mennyire lezártnak tekintette filozófiai munkásságát –, hogy 1935 márciusában Husserl vezetésével Eugen Fink és Ludwig Landgrebe felmérte és archiválási célból rendszerezte a husserli kéziratokat (a Husserl-kutatás mindmáig az itt kialakított rendszert használja). A felmért kéziratokhoz ezt követően Husserl alig nyúlt, azonban a *Krízis*-könyv írásának eredményeképpen ismét egy hatalmas kézirat-adag keletkezett, amelyet később a kézirat-osztályozás egy új fejezetébe soroltak be.⁹

A könyv kéziratának kidolgozása két előadáshoz kapcsolódott. Husserl 1935. május 7-én és 10-én Bécsben, november 14-én és 15-én pedig Prágában tartott előadásokat. A prágai látogatás során Husserl több szemináriumon is beszél (ezek voltak utolsó nyilvános fellépései). Az ezt kísérő beszélgetésekben szó esett a Husserl-hagyaték Prágába költöztetéséről is, amely azonban végül nem valósult meg. A prágai konferencia szervezőinek szándéka szerint az előadások szövege, köztük Husserl előadásának írásos változata, a Belgrádban szerkesztett *Philosophia* című folyóiratban jelenik meg.

A tervezett megjelenés helye talán meglepő, de jól jelzi a kor viszonyait: A *Philosophia* folyóirat főszerkesztője Arthur Liebert, aki korábban a német Kant-társaság elnöke volt és a társaság által kiadott *Kant-Studien* folyóiratot vezette, ami nem csak a német nyelv-

8 BW III, 285. o. Érdeemes megjegyezni, hogy – amint ez a levélhely és más, később idézendő husserli megnyilatkozások igazolják – Husserl műve nem a korban népszerű válságirodalom műfajához sorolandó, hanem Husserl utolsó kísérlete arra, hogy megírja fenomenológiai filozófiájának áttekintő bevezetését.

9 Az 1935-ös kézirat-felmérés kevésbé ismert történetét Luft 2004 rekonstruálta. A rendszerezés „A”-tól „F”-ig állapított meg főcsoportokat. A rendszerezés a husserli filozófia egy leegyszerűsítő szisztematizálására épült.

Husserl 1935 utáni munkájának fennmaradt kéziratai a be nem sorolt kéziratok jelölésére létrejött poszthumusz „K” csoport III. szekciójába kerültek.

terület meghatározó általános filozófiai folyóirata volt, hanem talán a kor legjelentősebb filozófiai folyóiratának is számított. Liebertnek már 1933-ban menekülnie kellett, és Belgrádba került, ahol megpróbált egy ellen-társaságot alapítani.¹⁰ A *Kant-Studien*-t Liebert asszisztense, Helmuth Kuhn még néhány évig viszonylagos szabadságban tovább vezethette (itt jelent meg még 1933 nyarán Eugen Finknek, Husserl asszisztensének tanulmánya), azonban az évtized közepére ez a publikációs csatorna is bezárult Husserl előtt.

Husserl helyzetét a nemzetiszocialista Németországban hajlamosak vagyunk – a filozófia korabeli általános helyzetéhez és egyes korabeli filozófusok konkrét politikai szerepvállalásához hasonlóan – különféle, sokszor téves anekdoták tükrében szemlélni, miközben a tényleges eseményeket és azok mélységét könnyen elhanyagoljuk. Például nem igaz az a sokat ismételt anekdota, miszerint Heidegger, aki 1933 és 1934 áprilisa között a freiburgi egyetem első nemzetiszocialista rektora volt, megtiltotta volna Husserlnek, korábbi mesterének és támogatójának, hogy belépjen az egyetem könyvtárába.¹¹ Másfelől, amint a nemzetiszocialista Németország egyetemi életének utóbbi időben kibontakozó komplex feltárása jól mutatja, Husserl filozófiája gyorsan az 1933 utáni dilettáns nemzetiszocialista filozófusok egyik kedvelt céltáblájává vált: Husserl fenomenológiája „judaizált arisztotelianizmus”, vagy (a marburgi neokantiánusokkal együtt) „zsidó racionalizmus”, vagy éppen „zsidó-autista ismeretmisztika” volt.¹² S noha Husserlt magát az elbocsátások első hulláma

10 Lásd Leaman–Simon 1994, 447. o. A Németországban maradó Husserlt 1936-ban a minisztérium a társaságból való kilépésre kényszerítette (Schuhmann 1977, 472. o.). A társaság elnökségének tagja volt többek között George E. Moore, Ernst Cassirer (aki az elsők között, 1933. március 12-én menekült el Németországból, és először Oxfordban, majd – az általunk vizsgált periódus idején – Göttingenben kapott állást), valamint Hans Reichenbach (aki szintén azonnal emigrált és 1938-as amerikai kinevezéséig Isztambulban tanított). Azt hiszem, az a tény, hogy egy ilyen összetételű elnökség által vezetett társaság folyóiratában jelent meg Husserl tanulmánya, egyben azt is mutatja, hogy a feltételezett analitikus-kontinentális törésvonal már ebben a korban sem volt meghatározó a filozófia tényleges intézményi és személyi viszonyrendszerében.

11 Ez a híresztelés már az ötvenes években elterjedt (tehát még a német *Der Spiegel* magazin 1966/7. számában megjelent Heidegger: *Mitternacht einer Weltnacht* cikk előtt, amely a Heidegger múltjáról szóló híreszteléseket nyilvánosan összefoglalta), legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Heidegger ezt már egy 1950-ben megfogalmazott gépírással magyarázatban cáfolni kényszerült (GA 16, 468. o.), sőt Heidegger egy 1960-as állásfoglalása arra utal, hogy ezt a cselekedetét egy Amerikában őrzött állítólag Heidegger által szignált levéllel akarták alátámasztani (GA 16, 571. o.). Ezzel szemben ilyen tiltás Husserl részéről nem adatolható, sőt – amint arra éppen a *Krisis*-könyvet kísérő kéziratok kiadásakor mutattak rá – Husserl kéziratai között megtalálható a freiburgi egyetemi könyvtár 1936. februári és márciusi új könyvekről szóló hírllevele (Hua XXIX, 500. o.), ami egy ilyen tiltás ellen szól. Másrészről meg kell jegyezni, hogy Heidegger más retrospektív állításai Husserlhez való viszonyának részleteiről egyes Husserl-kutatók heves kritikáját váltották ki, lásd különösen (Heidegger 1966-os *Spiegel*-interjúja kapcsán) Schuhmann 1978, valamint még élesebben Schuhmann 1979.

12 Tilitzki 2002, 1056. o., 1071. o., 1074. o. 604. lj. Noha még 1938-ban is találunk nem kizárólagosan elutasító hivatkozást Husserlre (lásd Tilitzki 2002, 790. o. 90. lj.), Husserlre (nem elutasító értelemben) hivatkozni még egy SS-tag számára is veszélyes lehetett (*i. m.*, 988. o.).

még nem érintette,¹³ fiának fel kellett adnia állását,¹⁴ majd emigrációba kényszerült. Az évek előrehaladtával pedig Husserl személyes élettere is egyre jobban leszűkült, és 1938-ban bekövetkezett halála után hagyatékát csak az ugyanezen év nyarán meglepetésszerűen érkező belga szerzetes, Herman Leo Van Breda tudta kalandos módon megmenteni. Ilyen körülmények között, ebben a – szemtanúk megfogalmazásában – „megalázó szituációban”¹⁵ született Husserl könyvének szövege.

Az előadásszöveg eredeti leadási határideje 1936. január közepe lett volna. Prágából hazautazva Husserl a tél folyamán intenzíven dolgozott a szövegen, majd pedig január végén elküldte a mű „első felét” Belgrádba. Ekkor így jellemezte művét az Amerikába emigrált fiának írott levelében: „Meg fogsz lepődni [...], hogy a mű – szinte akaratlanul, magától – egy nagy igényű bevezetővé vált transzcendentális fenomenológiámba.

13 A „hivatalnokállomány helyreállításáról” szóló, a hatalomátvétel után egyik első aktusként, 1933. április 7-én megalkotott, törvény 3. paragrafusának 2. pontja két kivételt nevezett meg: akik 1914. augusztus elseje előtt is szolgálatban voltak vagy akik Németország oldalán személyesen harcoltak az első világháborúban, illetve családtagjuk a háborúban Németország oldalán harcolva esett el. Mivel Husserl már a határidőt megelőzően állományban volt, és Wolfgang fia 1916-ban Verdunnél elesett (másik fia pedig súlyos sérüléseket szenvedett), Husserl mindkét kivételnek megfelelt (egyébként egy ügybuzgó hivatalnok egy nappal a törvény megjelenése előtt mégis elbocsátotta az emeritált professzor Husserlt, majd hivatalosan visszavették, végül pedig 1936 elején véglegesen megvonták tanítási engedélyét, ld. Schuhmann 1977, 472. o.).

Erre a szituációra vonatkozik Heidegger feleségének 1933. április 29-én Husserl feleségének írott híres levele, ahol az „új törvény”-ről esik szó (GA 16, 87. o.) – az Elfride Heideggernél maradt levélvázlatban azonban eredetileg „ez az új, nehéz, azonban német szempontból szükséges törvény” (GA 16, 787. o.) szerepelt, melyből az „új” jelző kivételével később mindent kihúztak. Nem dönthető el, hogy ez még a levél kézbesítése előtt, vagy pedig utólagosan, a múltváltoztatás szándékával történt-e, hiszen a levél Malvine Husserlnek kézbesített eredetije Antwerpen kikötőjének bombázásakor Heidegger Husserlnek írott leveleivel együtt megsemmisült.

14 Heidegger a fent idézett levélben ezt túlkapásnak (*Übergriff*) nevezi, „amelyet alárendelt helyeken követtek el ezen hetek általános felindulásában, ahogyan 1918 forradalmi heteiben is jogtalan és fájdalmas események játszódtak le.” (GA 16, 87. o.). Ez a racionalizációs stratégia nem volt idegen másoktól sem: lásd pl. Karl Löwith beszámolóját az „összetörtött porcelánokról” beszélő Dr. B.-ről (Löwith 1986, 49. o.). Löwith itt csak monogramot írt ki, de egyértelműen beazonosítható módon Oskar Beckerről van szó, aki egyébként szintén Husserl tanítványa, sőt informális asszisztense volt, majd pedig Bonnba kapott meghívást, ahol egy kevésbé ismert Husserl-tanítvány, Ludwig Ferdinand Clauß mellett dolgozott, aki egy fenomenológiai fajelmélet megteremtésén munkálkodott. De ezzel a racionalizációs stratégiával találkozunk Husserl környezetének más – személyes viszonyban Husserlhez hűséges – tagjainál is.

15 Ezek Malvine Husserl, Husserl feleségének szavai, amellyel 1936. június–szeptember közti, Kappelben töltött nyaralásukat jellemezte (BW IX, 126. o.), ahol a *Krízis*-könyv talán legjelentősebb paragrafusai és kiegészítő szövegei keletkeztek (melyeket mi is vizsgálni fogunk). Családi barátjuknak írt levelében Malvine Husserl kódoltan utal ezzel a helyzettel kapcsolatban az 1935. szeptember 15-ei nürnbergi faji törvényekre. Malvine Husserl nyilvánvalóan nem részletezhette jobban ezt a helyzetet, azonban talán jó képet ad róla Adelgundis Jaegerschmid visszaemlékezése Husserl 1937-es (utolsó) nyaralásáról: „A Gasthaus zum Kreuz gazdája, aki a Husserl-házaspárt sok év óta lelkesülten fogadta, nem riadt vissza attól, hogy Husserlt ismét elszállásolja. Mindazonáltal ennek titokban kellett történni, és Husserl egyedül evett egy mellékszobában.” (Jaegerschmid 1981, 132. o.) Ugyancsak Jaegerschmid emlékezik meg arról, hogy 1937. nyarán a Husserl családnak „faji okokból” kellett elhagynia otthonát és új helyre költözni (Jaegerschmid 1981, 131. o.).

Majdhogynem azt gondolom, így ez életem legfontosabb és legnagyobb mélységekre hatoló írása. [...]”¹⁶ Husserl tovább dolgozik a szöveg második felén, de 1936 tavaszán mellhártyagyulladást kap, amit majdnem egy hónapos nyaralással kúrál az olaszországi Rivierán. Eközben Husserl asszisztense, Eugen Fink elküldi a második rész elkészült szövegét Belgrádba. Ekkor azonban váratlan fordulat történik: Olaszországi nyaralásából visszatérve Husserl visszakéri Belgrádból a második rész kéziratait. A szerkesztő, Arthur Liebert végül enged Husserl akaratának, és visszaküldi a szöveget, amelyet Husserl a nyár folyamán újra és újra átdolgoz. A gépírást Husserl gyorsírással jegyzetekkel látja el (saját maga számára Husserl mindig egy idiolektikus gyorsírással filozofált), ami egyértelműen jelzi, hogy a szöveget ebben a formájában nem szánta megjelentetésre. Ez Husserl utolsó munkával töltött nyara.

1936 szeptemberében Husserl megkapja a vissza nem kért első rész kefélenyomatát, amit erőteljesen kibővíti, de nem vonja vissza. Több korrektúra-forduló után végül 1937 elején jelenik meg a szöveg. Ez azonban, mint láttuk, csupán egy első rész, amely a kétkötetes magyar kiadásból csupán az első 135 oldalnak felel meg. A fennmaradó majdnem kétszáz oldalnyi szöveg valójában sohasem készült el. Husserl ugyan a kinyomtatott első rész előszavában ígéretet tett a további részekre, és 1937 folyamán még arról írt levelezőpartnereinek, hogy a mű hátralevő részein dolgozik, ám ebben gyenge egészségi állapota már egyre jobban akadályozta. Az utolsó, a mű problémaköréhez köthető fragmentum 1937 június-júliusára tehető, néhány héttel később Husserl baleset éri, és ágyhoz kötött beteg lesz. Betegágán több mélyértelműnek vélhető kijelentést tett,¹⁷ ennek részeként 1938. február 7-én a befejezetlen könyvről beszélt. A *Krízis*-könyv végül 1954-ben jelent meg posztumusz kiadásban. Ez a kiadás – habár ezt Husserl sok olvasója figyelmen kívül hagyja – egy *töredékes mű hagyatéki kiadása*, ahol a Husserl által visszavont részt a fennmaradt kézíratos szöveg – filológiaiilag kérdéses – felhasználásával adták ki, de a könyv szövege még így sem teljes. *Husserl könyve tehát sohasem készült el.*

2. Az „önálló gondolkodó” és a filozófiatörténet

Ez az anekdota a halálos ágyán az utolsó műve befejezése miatt aggódó Husserlről azonban nem csak Husserl önleírásának biográfiai továbbköltése, hanem *egyben megtestesíti azt a megközelítési módot, ahogyan mi, a husserli filozófia mai olvasói ehhez a filozófiához viszonyulunk*: Husserlre úgy tekintünk mint aki – úgymond filozófiájá-

¹⁶ BW IX, 250. o.

¹⁷ Érdekes módon egy másik feljegyzés szerint Husserl arról is beszélt, hogy „[a] filozófia tanulmányozása szempontjából a preszokratikusok végtelenül jelentősek.” (Jaegerschmid 1981, 135. o.) Talán nem kíván további magyarázatot, hogy az ilyen jellegű beszámolókat miért nem szabad a szükséges forráskritikai óvatosság nélkül olvasnunk.

nak minden érdeme ellenére – mindvégig egy reménytelenül naiv-hagyományos filozófia-felfogás foglya maradt: a filozófia egy rendszer, amelyet be kell fejeznünk – *egy könyv, amelyet meg kell írunk*. Husserl nem csak egy kontingens könyvet nem tudott megírni – egyébként minden műve befejezetlenül maradt¹⁸ –, hanem filozófiájának rendszerét sem tudta befejezni. Ez nem meglepő, hiszen a filozófia – hisszük ma – nem megírandó könyv, nem megalkotandó és befejezendő rendszer. Eképpen Husserl torzóban maradó filozófiája a filozófia valódi természetének felismeréséhez vezető egyik legfontosabb lépésnek tekinthető, teszi hozzá a husserli filozófia sok olvasója.

A következőkben éppen ezzel a hagyományos Husserl-felfogással szeretnék kritikailag konfrontálódni. Először egy olyan – kevésbé ismert – történeti epizódot szeretnék röviden felvillantani, ami komolyan megkérdőjelezi, hogy Husserl vajon tényleg olyan naiv módon viszonyult volna saját filozófiájához, amint azt gondolni véljük. Másodszor pedig a torzóban maradt könyv munkájának lenyomataiban szeretném nyomon követni a filozófia történetiségére irányuló husserli reflexió fázisait.

2.1 Husserl reflexiói Groethuysen és Misch Dilthey-képe kapcsán

„Hetven évesen az embernek már nem szabad időt pazarolnia, ha a kéziratok hegyével áll szemben, ugyanazzal a tanácstalansággal, mint egykor Dilthey”¹⁹ – ez az 1929-ből származó husserli levélrészlet látszólag semmi különösöt nem tartalmaz, csupán egyike Husserl ismétlődő panaszkodásainak életműve befejezetlensége miatt, melynek már több példáját láttuk. Érdeklődésünket esetleg az keltheti fel, hogy a levélrészletben

18 Erre az érdekes tényre rendkívül ritkán reflektálnak, pedig minden, Husserl életében megjelent saját szerzőségű könyv bizonyos értelemben befejezetlen: *Az aritmetika filozófiájának* (1871) csak az első kötete jelent meg, noha Husserl 1890-1891 folyamán egy második kötetten dolgozott. A *Logikai vizsgálódások* (1900/1901) második kötete első kiadásának címlapja is jelzi, hogy a „második rész [...] első sorozat [Reihe]”-ról van szó (lásd Hua XIX/1, 3. o.), melyet Husserl egy 1902-ben Alexius Meinongnak írt levele is megerősít (ld. BW II, 140-141. o.). Az 1913-as (részleges) második kiadás címlapjáról ez az utalás már eltűnt. Az ugyancsak 1913-ban megjelent *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* című husserli mű befejezetlenségének ténye jól ismert, az viszont az kevésbé, hogy Husserl csak az utolsó pillanatban, 1912 őszén döntött úgy, hogy a túl nagyra nőtt kéziratot kötetekre tagolja és csak az elsőket jelenteti meg. Az *Eszmék...* 2. és 3. kötete 1952-ben Husserl asszisztenseinek későbbi átdolgozásában jelent meg, az eredeti, félkész állapotban hagyott Husserl-szöveg helyreállításán jelenleg dolgoznak. Husserl ezután az 1929-ben megjelenő *Formális és transzcendentális logikáig* és az 1931-ben megjelenő *Kartezianus meditációkig* lényegében nem publikált semmit (néhány rövid alkalmi írást leszámítva). Azonban ezen könyvpublikációk sem tekinthetők teljesnek: előbbi Husserl csak bevezetőnek szánta az asszisztense, Ludwig Landgrebe által gondozott *Logikai tanulmányok* kéziratgyűjteményhez (amely végül posztumusz jelent meg 1939-ben Prágában *Tápasztalat és ítélet* címmel, Landgrebe gondozásában), utóbbit pedig Husserl csak francia fordításban engedte megjelenni, a bővített német kiadáson 1929–1932 között dolgozott eredménytelenül, majd pedig feladta publikálási tervét.

19 BW VI, 275. o.

Husserl a „tanácstalanság” szót idézőjelbe tette és egy nevet is írt mellé: „Groethuysen”. Ez az az apró nyom, amely segítségével megpróbálhatunk közelebb férkőzni Husserl filozófiatörténetéről vallott nézeteihez.

A levélrészlet Husserl és Georg Misch levélváltásából származik, aki az 1911-ben elhunyt Dilthey lányának, Clara Diltheynek férje és később Dilthey életművének egyik kiadója volt (valamint Husserl katedrájának örököse Göttingenben). A húszas évek végén Husserl és Misch között élénk és tartalmas levélváltás bontakozott ki, sőt a közhiedelemmel ellentétben Husserl jó viszonyt ápolt magával Dilthey-el is.²⁰ A „Groethuysen” név feloldását is ebben a környezetben kell keresnünk: a német-francia Bernhard Groethuysen, aki Misch révén részt vett a Dilthey-összkiadás készítésében. Azonban még Karl Schuhmann, a Husserl-levelezés amúgy rendkívül alapos kiadója sem tudta megállapítani, hogy a Groethuysen névvel jelzett „tanácstalanság” szó mire vonatkozik, honnan idézhette Husserl.²¹

A keresett szöveghely feltehetően nem más, mint egy Groethuysen által írt – valóban obskúrus – szövegkritikai megjegyzés, ami a korabeli Dilthey-összkiadás hetedik kötetének végén található: „Dilthey teljesen tehetetlenül állt az utolsó éveiben felhalmozott

20 Ezt Husserl Mischnek is el kellett magyarázza: „Ön talán nem tudja, hogy néhány beszélgetés, melyet 1905-ben Berlinben Diltheyel folytattam, [...] egy olyan impulzust jelentett, amely a *Logikai vizsgálódások* Husserljétől az *Eszmék...* Husserljéig vezetett.” (BW VI, 275. o.) Dilthey az 1900-as évek elején szemináriumot tartott Husserl *Logikai vizsgálódásairól*, amiről Husserlnek beszámolt egy amerikai látogatója (lásd BW VI, 339. o. skk.). Ennek hatására az akkor még akadémiai karrierjének elején álló Husserl felkereste a befolyásos professzor Diltheyt Berlinben 1905 márciusában. A találkozó tartalmáról közvetlen feljegyzésünk nincs, és a későbbi beszámolók ellentmondások, mindenesetre Dilthey pozitív véleménye Husserlről adathozható egy 1905. március 2-án a porosz tudományos akadémián tartott előadásból, ahol Dilthey Husserl *Logikai vizsgálódásait* „az ismeretelmélet számára korszakalkotónak” nevezte (Dilthey 1927/1958, 13. o. 1. lj). (A husserli filozófia 1901 és 1913 közti fejlődésének rekonstrukciójával – Dilthey egy megjegyzéséből kiindulva – korábbi írásomban foglalkoztam, lásd Varga 2011.)

Feltehetően Husserl *A filozófia mint szigorú tudomány* (1910/11) című programatikus esszéjében kifejtett éles világnézetfilozófia-kritikája az, ami mind a korabeli, mind a mai filozófiai olvasóközöniséget megrázképtette Husserl és Dilthey viszonyát illetően. Dilthey megdöbbenve reagált Husserl cikkére, és egyben filozófiai álláspontjuk hasonlóságát hangsúlyozta Husserlnek: „Mint látja, valójában nem vagyunk egymástól annyira távol, ahogyan azt Ön feltételezi, gondolati társak vagyunk sokat vitatott jelentős kérdésekben [...]. Jobb, ha az ilyen közös munkának örülünk, mintha baráti viszonyunkat olyan erőpróbáknak tesszük ki, mint amilyen az Ön polémiája a *Logos*-folyóiratbeli cikkében.” (BW VI, 47. o.) Ezt Husserl is belátta, sőt egy nyilatkozatot akart közzétenni a *Logos* folyóirat következő számába (lásd BW VI, 48. o. vö. 52. o.), amire azonban Dilthey halála miatt nem került sor. Mischnek írt levelében Husserl ezt az esszét „elnagyolt”-nak nevezi, „aminek népszerűsítőnek kellett lennie” (BW VI, 277. o.), sőt Husserl tulajdonképpen már korábban is érezte, hogy írása félreérthető (lásd BW VI, 407. o.). Ezért – nem tagadva az esszé filozófiai kánonban betöltött szerepét – talán érdemesebb Husserl saját 1910 körüli filozófiai pozícióját illetően Husserl sokkal részletesebb és precízebb egyetemi előadásából kiindulni.

21 A levélrészlethez nem szerepel lábjegyzet (vö. BW VI, 275. o.), noha Karl Schuhmann minden irodalmi hivatkozást feloldott és a legtöbb biográfiai tényt jegyzetelte (csak ehhez a levélhez három másik lábjegyzet tartozik).

papírjaival szemben.”²² Aligha kíván magyarázatot, hogy ez miért kelthette fel Husserl figyelmét. Groethuysen beszámolója szerint Dilthey életét egy cél töltötte ki: a *Bevezetés a szellemtudományokba* második kötetének megírása. Azonban Dilthey művének „második kötete végleges formájában sohasem készült el. Ugyan fennmaradtak évtizedeken átnyúló előmunkálatok; sőt azt mondhatnánk, hogy minden, amit Dilthey attól kezdve írt, tulajdonképpen kezdemény a *Bevezetés a szellemtudományokba* folytatásához.”²³ A Husserl által kiválasztott mondat után pedig így jellemzi Groethuysen Dilthey helyzetét: Dilthey „újra és újra megkísérelte az anyag rendezését. De ezek a kísérletek nem vezettek semmilyen kielégítő eredményhez.”²⁴ Dilthey életműve, Groethuysen szavaival, „fragmentumokban maradt”, a kritikai kiadás pedig csak az „előmunkálatokat” tudja az olvasónak bemutatni.²⁵ Talán nem szükséges tovább hangsúlyoznunk, hogy mindezt Husserl, aki még a egyik utolsó fennmaradt, Mischnek írt levelében „egy tíz éve előkészületben lévő, most tényleg megvalósuló” könyvről beszélt,²⁶ mennyire riasztó perspektívának találhatta.

Sőt még érdekesebbé válik ez a kép, ha Groethuysen jellemzései mellé odatesszük azt, amit Misch írt Diltheyről egy másik kötet bevezetőjében (amit a levélváltás tanúsága szerint Husserl valószínűleg szintén olvashatott²⁷): „Olyan vizsgálódások ezek, melyek egyre táguló köröket írnak le egy nyugvó középpont körül, ami háttérként szolgál mindegyik számára és amelyben mind összefüggnek [...]”.²⁸ Misch mindezt Dilthey filozófiájának egy tartalmi jellemzésével kötötte össze. A vizsgálódások centruma jelen van „mint egy egységesen ható erő”, azonban „a saját tevékenység és szándék értelmére irányuló reflexióban [...] általában nem jut el radikális, tulajdonképpeni kifejező fogalmakhoz.”²⁹

Nem csak Groethuysen Dilthey-jellemzése emlékeztet unásig ismételt kijelentéseinkre a husserli életmű befejezetlenségéről, *hanem Misch jellemzése is felfogható azon értelmezői stratégia összefoglalásaként, amellyel Husserl töredékben maradt életművéhez szoktunk közelíteni*: Husserl fennmaradt írásai javarészt érdekes, konkrét részletvizsgálá-

22 Dilthey 1927/1958, 353. o. Groethuysen kritikai megjegyzéseit a 349–380. oldalak tartalmazzák. Schuhmann feltehetően csak a könyv elején álló *Vorbericht des Herausgebers* vizsgálhatta. Maga a „tanácstalanság” (*Ratlosigkeit*) szó feltehetően nem szerepel a kötetben.

23 Így írta le Groethuysen Dilthey helyzetét a kötet előszavában (Dilthey 1927/1958, v. o.)

24 Dilthey 1927/1958, 353. o.

25 Dilthey 1927/1958, v. o.

26 Vö. BW VI, 282–283. o.

27 Misch egy 1929. augusztus 9-i levelében hívja fel Husserl figyelmét Dilthey ebben a kötetben kiadott margójegyzetére Husserl *Logos*-tanulmányából (BW VI, 279. o.), ami feltehetőleg Husserlt a Misch-előszó elolvasására ösztönözte, ahol Misch a Dilthey-margójegyzetet idézi. Noha Husserl könyvtárának fennmaradt részleges állományában a Dilthey kritikai kiadás kötetei nem találhatók meg, egy kötetet Husserl bizonyíthatóan megkapott és annak alkalmából mind a nyolc addig megjelent kötetet említi (BW VI, 283. o.).

28 Dilthey 1924/1957, xii. o.

29 Dilthey 1924/1957, xii. o.

tokat nyújtanak, amelyek fragmentáltságukban mind egy nagy nagy filozófiai programba illeszkednének, de azt Husserl nem tudta megvalósítani.

Mindezt az teszi igazán érdekessé, hogy Husserl olvasta Groethuysen és Misch leírásait és Mischnak írt leveleiben *nem-triviális gondolatokkal reflektált a felvetett problémákra*. „A kiteljesült Dilthey perlekedik a formálódó Husserlrel, aki életének közepén, még csak egy köztes alakzatban van”³⁰ – írta Husserl Mischnak, aki többször kérdezte Husserlt a régi Dilthey-kritika érvényességéről. „A végső formáját elérő Husserl felől visszanezve furcsának tűnik ez a régi vita. Az emberek számára azonban Husserl Husserl.” (uo.) Különösen Husserlnek az önálló gondolkodók pluralitásával kapcsolatos megjegyzései tarthatnak számot a figyelmünkre: „Minden önálló gondolkodó [*Selbstdenker*] tulajdonképpen minden évtizedben meg kellene változtassa a nevét, mivel akkorra már egy másikká válik. [...] Az embereknek azonban Husserl csak Husserl.”³¹

Nem csak arról van szó, hogy Husserl egy önmagunkra vonatkozó radikális interpretációt képvisel, hanem felveti a *több önálló gondolkodó koegzisztenciájának kérdését*. Ezt a gondolatot viszi tovább Husserl következő levele is:

Végül is az a sorsunk, hogy egymásnak ilyen nehézségeket okozunk és eközben egymást olyannyiszor félreértünk. [...] Minden igazán új útnak az elejétől fogva megvan a saját nézőpontja [...] és saját céljának egy új értelmet ad. Milyen könnyen belemagyarázzuk olvasás közben a saját utunk nézőpontját – „ugyanazként”, ami mégis más és mást jelez előre az út-értelem relativitásában.³²

Aligha egy monista gondolkodó szavai ezek, aki nem látja az önálló gondolkodók koegzisztenciájának lehetőségét. A következőkben azt szeretném nyomon követni, hogy Husserl félbemaradt utolsó művében miként jelenik meg ez a felismerés a filozófiai reflexió szintjén, azaz Husserl miként reflektál a filozófiatörténet tényleges különbségeire és ezek jelentőségére az önálló gondolkodó saját filozófiája számára.³³

30 BW VI, 281. o.

31 BW VI, 281. o.

32 BW VI, 282. o.

33 Fontosnak tartom megjegyezni, hogy írásomban csak a historicitás-probléma egy specifikus aspektusával, nevezetesen a husserli értelemben vett „önálló gondolkodó” filozófiatörténet-használatának kérdésével szeretnék foglalkozni, és nem kívánok kitérni a történetiség problémájának általános fenomenológiai megközelítésére (így a Husserl által felvázolt konkrét történeti teleológiai séma érvényességére sem, amivel kapcsolatban, ahogy látni fogjuk, már Husserlnek is fenntartásai voltak). Amint azt a korai értelmezők – például Paul Ricoeur már a *Krisis*-könyv hagyatéki kiadásának megjelenése előtt – kiemelték, a historicitás problémája magasabb szintű, mint az a konstitúciós szint, amit Husserl az időkonstitúció vizsgálatával célba vesz (vö. Ströker 1979/1987, 85. o.). S ugyan Husserl éppen a Misch-levelezésben proklamálja a történetiség fenomenológiai leírása iránti igényét (BW VI, 283–284. o.), mégis talán nem alaptalanul vádolható azzal, hogy ez nem-triviális mélységben nem történt meg. Ha pedig valaki a historicitás dimenziójának alapvető jelentőséget tulajdonít a konstitúció interszubjektív rendszerében – akár Husserl rejtélyes megjegyzése mentén: „A történelem az abszolút lét nagy

2.2. Husserl reflexiói a *Krízis*-könyv kézírataiban

A *Krízis*-könyvet kísérő husserli kéziratok rögvest egy olyan szöveghellyel szolgálnak, ami mintha egyértelműen eldöntené a fenti vitát, mégpedig a naiv Husserl-kép irányába. Husserl műve 1954-ben jelent meg kritikai kiadásban a *Husserliana* sorozatban (négy évvel a sorozat megindítása után),³⁴ ahol nem csak a *Philosophia* folyóiratból visszavont III.A és III.B részeket olvashatjuk Walter Biemel rekonstrukciójában, hanem találunk egy válogatást is a mű keletkezését kísérő husserli kéziratokból. Az egyik ilyen kiválasztott kéziratban pedig egy egyértelmű deklarációt olvashatunk: „Filozófia mint tudomány, mint komoly, szigorú, sőt apodiktikusan szigorú tudomány – az álom véget ért.”³⁵ Erre a mondatra nem sokkal a kötet megjelenése után lecsapott Hermann Lübbe egy nagy hatású írásában,³⁶ sőt Husserl ezen állítólagos beismerése Roman Ingarden révén egy másik, független forrásból is terjedt,³⁷ így nem meglepő, hogy ezzel a nézettel mind a mai napig találkozhatunk. Pedig Herbert Spiegelberg már 1960-ban jelezte: „A szövegkörnyezet világossá teszi, hogy [Husserl] keserű iróniával a saját koráról beszél, nem pedig magáról.”³⁸ Ezt megismételte Gadamer is egy 1963-ban publikált cikkében,³⁹ sőt, azt hiszem, bármely olvasó önmaga

faktuma” (Hua VIII, 506) –, akkor Husserl filozófiáját nyilvánvaló elégtelenséggel vádolhatjuk. Ugyanakkor ez az irány véleményem szerint végső soron arra a *kevésbé sorsdöntő* megállapításra kulminál, hogy Husserl filozófiája *nem alkalmas regionális ontológiaként (birtokoset-filozófiaként) a történelem (művelése által felvetett) filozófiai problémáinak tisztázására* (illetve csak egy specifikus történelemfelfogás keretein belül, vö. Lembeck 1988, 163. o. és 225. o.). Ezzel szemben véleményem szerint sokkal érdekesebb azt a kérdést felvetni, hogy milyen jelentősége van a husserli véglegesesség-igény szempontjából az „önálló gondolkodó”-k koegzisztenciájának, a filozófiatörténettől tanulható nóvumnak.

34 Husserl ezen művének kiadása, ahogy Walter Biemel később megjegyezte, „a fenomenológia egyfajta reneszánszához vezetett” (Biemel 2001, 57. o.).

35 Hua VI, 508 o. – A *Krízis* idézésekor igyekeztem a rendelkezésre álló magyar fordítást figyelembe venni, attól szükség szerint eltérve, amit általában a közeli szövegolvasat indokol.

36 Lásd Lübbe 1958, 233 o. Lübbe ezt összeköti egy nagyon erőteljes Heidegger-hatás feltételezésével (ezen tézis kritikájára itt nincs módom kitérni, noha véleményem szerint ezt mind történetileg, mind módszertanilag problémásnak lehet tartani): „Husserl utolsó műve is nagyrészt válasz és reakció a klasszikus fenomenológia heideggeri átalakítására [...] Husserl immár maga is túllép saját korábbi filozofálásán [...]” (*i.m.*, 226. o.)

37 Amint Ingarden 1968-ban, a Husserl-Ingarden levelek kiadásakor megjegyzi, ő ezt az állítást Eugen Finktól Husserl saját szavaként hallotta és így ismételte meg egy nyilvános előadásban, de Husserl leveleinek kiadásakor rá kellett jönnie, tévesen gondolta, hogy egy husserli levélhely megerősítené ezt az állítást (Husserl 1968, 92. és 181. o.). Az inkriminált levélhely Husserl egy 1935 júliusában Ingardennek írott levelében (modern kiadásban): „[...] Németországban ezek a témák többé már nem aktuálisak. Filozófia »mint szigorú tudomány« a letudott múlthoz tartozik, mondhatni mint a 13. század skolasztikája.” (BW III, 301. o.) Azonban, ahogy a levél folytatása is nyilvánvalóvá teszi, Husserl ezt a kor jellemzésének tekinti (ne feledjük, 1935-ről van szó), és továbbra is transzcendentális fenomenológiáját tartja „az egyetlen lehetséges útnak”. Ingarden egy 1959-es előadásában, melyet az észak-német rádió is sugárzott, valóban Husserlnek tulajdonítja a fenti állítást (Ingarden 1959, 463), de már az 1963-as lengyel változatban hozzátette egy lábjegyzetben: „Az előadás után Husserl tanítványainak egyike kijavított, hogy ez az információ pontatlan.” (vö. Ingarden 1998, 273. o.)

38 Spiegelberg 1960, 77. o. 2. l.j.

39 Lásd Gadamer 1987, 129. o. (Eredeti megjelenés a *Philosophische Rundschau* folyóiratban 1963-ban.)

is meggyőződhet arról, hogy ezt a mondatot Husserl valóban a korának, nem pedig saját filozófiájának jellemzésére mondja (összhangban a szöveg husserli alcímeivel: „a tudományos filozófia vitatása – az eszmélődés szükségessége – történeti eszmélődés [...]” vagy „a történelem »regényének« konstrukciója az öneszmélés céljából”⁴⁰). A melléklet magyar fordítói egyébként öröndetes módon idézőjelbe is tették ezt a husserli mondatot, jelezve, hogy Husserl ezt egy elutasítandó álláspontként vezeti fel. Azt hiszem ezen husserli mondat máig tartó hatástörténetét illetően egyet kell értsünk Gadamerrel, aki 1987-ben rezignáltan megjegyezte: „Az, hogy Landgrebe és azelőtt Fink [...] haboznak a szöveg világos evidenciáit elismerni, azzal magyarázható, hogy Husserlt tovább akarják gondolni saját filozófiájánál.”⁴¹

Található azonban egy olyan fogódzó, ami nem csak ezen inkriminált husserli mondat státuszát segít eldönteni, de hozzáférhetővé teszi a filozófiatörténetre irányuló husserli reflexió relevánsabb rétegeit is: a husserli mű keletkezésének részletes kronológiája, amit Reinhold N. Smid állított össze 1993-ban a husserli kéziratok kritikai kiadásakor⁴² és amit a fentiekben már mi is áttekintettünk. Ez teszi világossá, hogy az inkriminált mondatot tartalmazó szöveg, más hasonló szövegekkel együtt majdnem egy évvel a munka tényleges megkezdése előtt, 1934 nyarán-őszén íródott, amikor Husserl még csak a bécsi előadásaira készült. Husserl tehát nem ébredhetett fel 1934 őszén a szigorú filozófia álmából, ha a *Krízis*-könyv szövege, melyet 1935 telén kezdett el írni (valamint további levélhelyek), egyértelműen mutatják Husserlnek a szigorú filozófia lehetőségébe vetett meggyőződését.⁴³

A munka egészének rekonstrukciója felől szemlélve ezen ominózus 1934-es szöveg tétje nem a filozófia mint szigorú tudomány álom végének proklamálása vagy éppen a szigorú tudományos igényesség követelményének üres megismétlése, *hanem egy olyan kérdés, amely ezekben a hónapokban Husserlt foglalkoztatta* és melyet több ekkor keletkezett szövegben próbált célba venni, beleértve a filozófia mint szigorú tudomány programját elutasító kor helyzetének felvázolását. Ez a kérdés pedig nem más, mint az a Misch-levélváltás dilemmáját folytató kérdés, hogy – amint már ebben az 1954-ben megjelent szövegben is megfogalmazódik – *miként viszonyulhat az önálló gondolkodó a filozófiatörténethez?* „Minden filozófus a múlt filozófusainak »történetéből merít«” – írta Husserl. Ami ezt a viszonyt problémássá teszi, az *pontosan a félreértés azon lehetősége, amely már fentebb elemzett Misch-levélváltásban is felmerült*. Husserl ezt 1934-es filozófiai reflexiói során egészen kiélezi:

40 Hua VI, 508. és 556. o.

41 Gadamer 1987, 129. o. 12. l. (Gadamer lábjegyzete saját tanulmánya 1987-es kiadásához.)

42 Lásd a kötet részletes előszavát (Smid 1993), amit sajnálatos módon azóta is alig vesznek figyelembe.

43 Ezt teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a *Krízis*-ben Husserl a szigorúan tudományos filozófia eszményének felfedezését egy *törtélen* fejlődés eredményeképpen mutatja be (vö. Hua VI, 102. o.), de lásd például a fentebb idézett 1935-ös levelet is.

Az olvasót, az önálló filozófiai gondolkodásra törekvőt [*Selbstdenker*] nem a tudományos történetiség ügye érdekli, kritikátlanul átveszi érvényesként mindazt, ami számára a hagyomány tényeként adódik, az fogja motiválni, amit teoretikusan beleért »a« platóni, »az« arisztotelészi stb. filozófiába.⁴⁴

S mintegy önéletrajzi ihletettségű, önkritikus megjegyzéssel hozzátesszi:

[S] ha például Platónról kapta a döntő impulzust, s ezért később a platonikusokhoz sorolják, mégsem volt talán soha filozófusi életmunkájának sürgőssége miatt ideje, lehetősége, kedve, hogy minden platóni vagy platonikusnak számító írást tanulmányozzon [...], még kevésbé más gondolkodók a platóni filozófiára vonatkozó [...] beszámolóit.⁴⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem arról a közhelyszámba menő megállapításról van szó, hogy egy értelmezés téves lehet (azaz Husserl kérdése nem a történeti megértés természetére irányul); hanem Husserlt az a számára sokkal nagyobb tétellel rendelkező kérdés izgatja, hogy *miként egyeztethető össze egymással a történeti igazságigény és egy a husserlihez hasonló rendszerfilozófia végérvényességre törekvő belső igazságigénye*. A filozófiatörténeti igazság a maga módszereivel – filológia, recepció stb. – folyamatosan korrigálható, míg az „önálló gondolkodó”-nak egyszer s mindenkorra érvényes igazságokhoz kell jutnia Platón-olvasmányai hatására.

A szövegcsoport Reinhold N. Smid által megjelentetett más szövegeiben Husserl, úgy tűnik, levonta ennek ismeretelméleti tanulságát és mintha egy hermeneutikai minimálprogram mellett köteleződött volna el:

Platónat olvasom, megalkotom magamnak az »én« Platónom értelmes-egységes képét, és ez a konstrukció hatással van filozófiai életemre. A legkevésbé sem törődik az eredeti és a

⁴⁴ Hua VI, 511. o.

⁴⁵ Hua VI, 511. o. – Az önéletrajzi vonatkozás megértéséhez talán érdemes hozzátennünk, hogy Husserl eredetileg természettudományos képzettséggel rendelkezett, matematikából doktorált 1882-ben, és amikor – négy szemeszter Brentanónál töltött filozófia-stúdium után – 1886-ban Brentano nyomására a filozófiai habilitáció megszerzésére – azaz egyetemi oktatói pályájának megkezdésére – szánta el magát, egy visszaemlékezés szerint magát „a filozófiában rikító kezdő”-ként jellemezte (Husserl, M., 1988, 113. o.) Későbbi oktatói karrierje során is elsősorban problémacentrikus előadásokat tartott, pályája delén pedig, amint ezt különösen a Natorp-Husserl levélváltás mutatja, tudánypolitikusként is a filozófiatörténet-ellenes irányvonalat képviselte: „a »történeti filozófus« is éppenséggel filozófus kell legyen és, amennyiben ez valamiképpen lehetséges, nem pusztán egy tudós [*Gelehrter*], hanem egy nagy igényű szisztematikusan alkotó filozófus.” (BW V, 101. o.) Husserl maga általában nem is mozgat jelentős ismeretanyagot: Például a *Krisis*-könyvben nyújtott történeti rekonstrukcióban ugyan főszerepet kap Galilei, mégis Husserl Galileivel kapcsolatos ismeretei egyetlen német monográfián alapulnak és könyvtárában semmilyen mű nem volt meg Galileitől (ld. Smid 1993, ii–iii. o.; Husserl figyelmeztet is Galilei-képének lehetséges hiányosságaira: Hua VI, 58. o.).

pszeudo írások filológiai megkülönböztetésével [...], nem érdekel a történetileg valóságos Platón rekonstrukciója. Az »én« Platónom még akkor is megmarad nekem, hogyha Platón minden írása alátűnne.⁴⁶

Talán nem érdemes különösebben hangsúlyoznunk, hogy a filozófiatörténet használatának illetően „impulzus-elmélete” mennyire elfogadhatatlan. Természetesen naiv lenne a történeti-valóságos Platón teljes megértését követelni, ámde ez nem jelentheti azt, hogy *az egyes interpretációk között ne tudnánk igazságigénnyel különbséget tenni*, mégpedig éppen olyan módszerek alapján, mint a szövegbázis, a filológiai eszközök használata és azok eredményei stb. Amennyiben nem fogadjuk el ezt a minimális hermeneutikai álláspontot, akkor nem csak az intellektuális tisztesség ellen vétünk (habár ez is megfontolandó egy olyan filozófusnál, aki, mint Husserl, az utókort akarta megbízni a saját életművének feldolgozásával), hanem – ennél sokkalta nagyobb veszély fenyeget bennünket –: *azt kockáztatjuk, hogy nem tanulunk semmit a filozófiatörténettől.*

Husserl, amint az idézett levélrészletek bizonyítják, sokkalta komolyabban vívódott a végérvényesség-igényű filozófia filozófiatörténet-használat problémájával, mintsem ezzel a naiv impulzus-elmélettel megelégedhetett volna. „Mit jelent ez, mit kell jelentsen ez az önálló filozófiai gondolkodó [*Selbstdenker*] számára? Vajon elveszett-e az a munkája, amelyet a tudományos történetiséget ignorálva, saját »történelmietlen«, hamis Platónját felhasználva végzett?” – kérdezi éppen az 1954-ben megjelent szövegben.⁴⁷ De erre enged következtetni egy 1934 novemberében, azaz a vizsgált szövegcsoporthoz keletkezési periódusának vége táján írott levél is: „Régóta foglalkoztat engem az a probléma, hogy a filozófiatörténeti interpretációk miként nyernek értelmet az önálló filozófiai gondolkodó számára a saját aktuális filozofálásában [...]”.⁴⁸

Az erre az igényre válaszoló, differenciáltabb filozófiatörténet kép felé mutat már a *Krisis*-könyv főszövegéhez tartozó, a 15. paragrafusban található megfontolás is (ez a paragrafus valószínűleg az első munka-periódusban, 1935 telén keletkezett). Husserl teleologikus filozófiatörténet-felfogásának gyakran hangoztatott – és a mű bevezetésében látszólag naiv módon felvezetett – eleme az ősalapítás (*Urstiftung*), amely az ókori filozófia kezdetén – illetve bizonyos ingadozással az újkorban⁴⁹ – meghatározta a filozófia célját (*telosztát*). Azonban már a 15. paragrafus is árnyalja ezt a leegyszerűsítő képet:

⁴⁶ Hua XXIX, 49. o.

⁴⁷ Hua VI, 512. o.

⁴⁸ BW VI, 237. o.

⁴⁹ Lásd Hua VI, 10. o. vs. 11. o., ahol Husserl egy újkori „új alapításról” (*Neustiftung*) beszél (12. o.). Husserl korábban egyértelműen az ókorban lokalizálta a filozófia ideájának ősalapítását (Hua XXVII, 186. o. és 240. o.; vö. Hua XXIX, 283. o. 1936 nyaráról). A filozófiai antik ősalapításának eszméje – habár az ősalapítás szó maga nem – már legkésőbb a korai húszas évektől datálható (Hua XXXV, 313. o. és Hua XXVII, 59. o. skk.).

„Minden ősalapításhoz [*Urstiftung*] hozzátartozik [...] a végső alapítás [*Endstiftung*]. Ez akkor következnek be, ha a feladat teljesen világossá vált, s ezáltal létrejött az apodiktikus módszer [...]. A filozófia mint végtelen feladat ezzel eljutna apodiktikus kezdetéhez, apodiktikus horizontjához [...]”⁵⁰

Husserl filozófiatörténet-felfogása tehát nem egy egyszerű, egy pontból kiinduló teleologikus séma, hanem talán leginkább a felvilágosodás történelem-felfogásához hasonlítható:⁵¹ a filozófia mint végtelen feladat Husserl szerint ugyanis csak akkor kezdődik el ténylegesen, ha a filozófia egy végső alapításában (*Endstiftung*) megtaláltuk a tökéletes módszert. Husserl filozófiatörténeti teleológiája egyben különbözik azoktól a hegeli típusú elképzelésektől is, amelyek szerint a történelem egyes fázisai meghaladva beteljesítik (*Aufhebung*) a megelőző fázisokat. Természetesen ez a felfogás – amely Husserl gondolkodásában már viszonylag korán, a század első évtizedében megjelenik – sem mentes a szubsztantív teleologikus történelemképek fő jegyétől, azaz Husserl is egy irreverzibilis fordulatot posztulál a filozófiatörténet menetében, amelynek egy sajátos történeti rigiditás a következménye. Avagy, az eddig vizsgált problémák nyelvén fogalmazva, az *Endstiftung* proklamálásával Husserl mintha amellet köteleződne el, hogy a filozófia mégis egy megírandó könyv (habár annak megírása nem egy individuális filozófus feladata, hanem egy végtelen interszubjektív filozófus-közösségé). Azaz Husserl a – ha nem is tartalmi, de formális-módszertani, a jövőben végtelen feladatként kifejtendő – kitüntetettség pozícióját választja minden más párhuzamos „önálló gondolkodó”-val szemben, legyenek azok kortárs utakon járó vagy a filozófiatörténethez tartozó *Selbstdenker*-ek. Végül tehát Husserl mintha bezárná a többször résnyire már megnyitott ajtót: a husserli „önálló gondolkodó” nem tanulhat a filozófiatörténettől – a tanulás azon nem-triviális értelmében, hogy abban *valami nem-anticipáltat, saját elvárásainkat áthúzó nóvumot találjon*.

Ennek azonban ellentmondanak azok a husserli kijelentések a filozófiatörténet szövevényének finom felfejtéséről, amelyek különösen a *Krízis*-mű késői fázisaiban sűrűsödnek. Ilyen képet figyelhetünk meg a főszöveg 9. l) paragrafusában, az úgynevezett bővített Galilei-paragrafus egyik részében, amely feltehetően 1936 szeptemberében, az első korrektúra-fordulóban került a mű szövegébe a korábbi, rövidebb és alosztások nélküli Galilei-paragrafus helyére.

Egyfajta körben találjuk magunkat. A kezdeteket csak a tudomány mai alakja alapján, fejlődésére visszapiillantva érthetjük meg teljesen. A kezdetek megértése nélkül viszont ez a fejlődés [...] néma. Nincs más hátra: »cikkcakkban« kell hol előre, hol hátrafelé haladnunk – a lépéseknek egymással kölcsönhatásban kell segíteniük egymást. A viszonylagos

⁵⁰ Hua VI, 73–74. o.

⁵¹ Amint ezt már Janssen 1970, 122. o. skk. is kiemelte.

tisztázás az egyik oldalon némileg megvilágítja a másikat, amely azután ebből visszasugároz valamit az ellentétes oldalra.⁵²

Ez a szöveghely, együttesen más, az első szövegváltozatban is szereplő részekkel, ahol Husserl a történelem vizsgálatát – a hagyományozódások intencionális folyamatának felfejtését – nem az abszolút előítéletmentesség magas vártájáról elvégzendő feladatként mutatta be, a történelem felfejtésének egy olyan menetét mutatja be, amelyet nem determinál előzetes kiinduló álláspontunk, hanem aminek eredménye „visszasugároz” a saját álláspontunkra. *Történeti meghatározottságainkban, „előítéleteinkben” mindig benne állunk, de azokban mozogva képesek vagyunk azokra reflektálni, azokat a tisztázás igényével felfejteni.*

1936 nyarán, miután a második rész kéziratát visszakérte és az első rész korrektúrája még nem érkezett meg hozzá, Husserl a műkonceptió több tág részletével is tudott foglalkozni, így a történelemhasználat kérdésével is. Egyébként ekkor, a kappeli nyaralóhelyen készült az *egyetlen filmfelvétel* Husserlről, amelyhez hang nem maradt fenn, de a felvételen Husserl jól kivehetően erős gesztikulációval magyaráz, mégpedig a filmkészítő visszaemlékezése szerint a filmfelvétel során „kiváltképpen a fenomenológia és a történeti dimenzió (történetiség) kapcsolatáról beszéltünk.”⁵³

Ebbe a témába a fennmaradt kéziratok közül leginkább azok engednek betekintést, melyeket Husserl 1936 nyarán a mű tervezett zárórésze (*Schlussstil*) számára vetett papírra. A zárórész, némileg ellentétben a neve által keltett elvárásokkal, leginkább tudományelméleti elemzéseket tartalmazott volna, azonban a fennmaradt részek rögzítik Husserl reflexióját a fenomenológiai filozófia és a filozófiatörténet viszonyáról is:

Tehát úton vagyunk és *in infinitum* úton leszünk a tiszta észhez és filozófiához – ha az lehetséges [...] a tudományaival és ideális, végérvényes igazságaival: egy művekből alkotott végtelen műképződmény ideája (művekből, melyek maguk is idealítások); és, mivel a végességben valójában elvileg lehetetlen a végérvényesség, ez mindig csak részlettörlesztésekben valósulhat meg, események láncolatában, melyek véges alakokban mutatják meg az idealításokat és magukban hordják végességüket azokban a nyitott lehetőségek formájában, hogy a tudomány előrehaladtával a már elvégzettnek tűnő igazságokon visszaható változtatásokat, átértelmezéseket, kiegészítéseket kelljen végezni.⁵⁴

52 Hua VI, 59. o. – Érdemes hozzátennünk, megerősítendő a megismerés cikkcakk-mozgásának centrális jelentőségét Husserl filozófia-felfogásában, hogy ez a felismerés kezdetleges formában, sőt *de facto* alkalmazásként már a *Logikai vizsgálódások*ban jelen van (Hua XIX/1, 22 és Hua XIX/2, 552), egy 1922/23-as előadásban pedig Husserl absztrakt módszertani kontextusban is megfogalmazza (Hua XXXV, 94. o. skk.). A fenti idézet állítása tehát az, hogy a történeti feltárás is önmagára visszaható evidenciatisztázási folyamat.

53 Schuhmann 1977, 477. o.

54 Hua XXIX, 292. o.

Ez az idézet rendkívül koncentráltan mutatja be Husserl érett álláspontját: a filozófiai művek – mint konkrét intencionális struktúrák – a végesség közegeiben valósítják meg a végtelen igényű filozófiát, a teljes érvényesség igényének mintegy részlettörlesztését (*Abschlagszahlungen*) adva. *A filozófiák egymásutánja azonban nem töretlen kumulatív folyamat, hanem mindig fennáll a retroaktív korrekciók lehetősége.* Azaz Husserl ugyan megőrzi elkötelezettségét a „tisza ész és filozófia” iránt, azonban ezek véges intencionális médiumban történő realizációi – azaz azok a filozófiák, amelyeket aktuálisan művelünk – mindig nyitottak arra, hogy „már elvégzettnek tűnő” igazságuk visszahatóan módosuljon.

Ez a felfogás már sokkal közelebb kerül ahhoz, ahogy a filozófiatörténet folyamatáról ma gondolkodunk, azonban még mindig megválaszolatlanul hagyja a Husserl számára döntő kérdést: megőrizhető-e emellett a fenomenológia kitüntetett szerepe, a végső alapítás (*Endstiftung*) bizonyossága? Nyilvánvaló, hogy a későbbi retroaktív korrekciók lehetősége kizárja, hogy a jelen fázis szubsztantív eredményeire a végérvényesség igényével tekintsünk. Bizonyos értelemben mégis lehetséges talán, hogy a husserli „önálló gondolkodó” valamit megőrizzen speciális elköteleződéséből. Az erre adható husserli válasz talán annak mentén gondolható el, amit Husserl 1934 telén írt:

Más hasonlatok is kínálkoznak, például ahogyan egy vallásos dokumentumokra alapozott történeti vallás, mondjuk a kereszténység is egy – tudományosan tekintve – „történetietlen» beállítódásban, amely számára a végső igaz tények érdektelenek, egy életet meghatározó erővé tud válni. Teljesen közömbös lehet számomra, hogy az evangéliumok [...] jámbor hamisítványok-e, és azokban mi az igazi és mi a romlott szöveg.⁵⁵

Husserl valláshoz fűződő viszonyának megítélése a kezdetektől fogva ambivalens volt, mivel Husserl biográfiailag jól adatolható, mély személyes vallásossága és filozófiájának szemmel látható teológiai-metafizikai igényei ellenére explicit vallásfilozófiát sohasem alkotott. Ezért talán érdekesebb ezt a hasonlatot, amely az önálló filozofálás és a történetiség paradoxonával foglalkozó 1934-es szövegek közül származik, a vallási tartalomtól elvonatkoztatva, valóban *hasonlatként* olvasni. A hasonlat lényeges vonása ebből a szempontból az, hogy a vallási közösség egy értelmezői közösség, amelyet nem egy végleges tudományos igazság, *hanem egy értelmezői közösség elkötelezettsége határoz meg.*

Mindezek alapján talán úgy értelmezhetjük (a legnagyobb értelmezői jóindulattal) Husserl filozófiatörténet-felfogását – azaz úgy válaszolhatunk a „hogyan használhatja az önálló gondolkodó (*Selbstdenker*) a filozófiatörténet?” kérdésre –, hogy a husserli fenomenológus

55 Hua XXIX, 50. o.

is tanulhat a filozófiatörténettől anélkül, hogy fel kellene adnia saját filozófiai elköteleződését. A filozófiatörténetből nem csak esetleges impulzusokat meríthet, *hanem tudatában van a filozófiák egymásutániségának és egymásmellettségének, a több önálló gondolkodó koegzisztenciájának, amit Husserl utolsó éveiben megpróbált filozófiájának eszközeivel minél közelebről leírni.* Az „önálló gondolkodó” számára elkötelezettsége megőrzésének lehetőségét nem egy feltételezett előítéletmentes magas várta vagy egy szubsztantív teleológiai koncepció biztosítja, hanem a végső alapítást (*Endstiftung*) talán úgy érthetjük legjobban, ha azt egy *az elkötelezettség fényében történő folyamatos tanulásként, többek között a filozófiatörténettől való folyamatos tanulásként és saját filozófiája folyamatos újraalakításként* értelmezzük. A filozófiatörténettől való tényleges tanulás lehetőségéhez pedig talán egészen jól illik történeti orientáltságú vizsgálódásunk Husserl utolsó éveinek filozófiájáról.

Rövidítésekkel hivatkozott kritikai kiadások

- BW II Husserl, Edmund, *Briefwechsel. Band II: Die Münchener Phänomenologen.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann–Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.2) Kluwer AP, Dordrecht, 1993.
- BW III Husserl, Edmund, *Briefwechsel Band III: Die Göttinger Schule.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann–Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.3) Kluwer AP, Dordrecht, 1993.
- BW IV Husserl, Edmund, *Briefwechsel Band IV: Die Freiburger Schüler.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann–Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.4) Kluwer AP, Dordrecht, 1993.
- BW V Husserl, Edmund, *Briefwechsel Band V: Die Neukantianer.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann–Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.5) Kluwer AP, Dordrecht: 1993.
- BW VI Husserl, Edmund, *Briefwechsel Band VI: Philosophenbriefe.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann–Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.6) Kluwer AP, Dordrecht: 1993.
- BW IX Husserl, Edmund, *Briefwechsel Band IX: Familienbriefe.* (Szerk., Elisabeth Schuhmann – Karl Schuhmann, Husserliana Dokumente 3.9) Kluwer AP, Dordrecht: 1993.
- GA 16 Heidegger, Martin, *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges.* (Szerk., Hermann Heidegger, Gesamtausgabe 16) Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2000.
- Hua VI Husserl, Edmund, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie* (Szerk., Walter Biemel, Husserliana 6) Martinus Nijhoff, Den Haag, 1954.

- Hua VIII *Erste Philosophie (1923/24). Zweiter Teil: Theorie der phänomenologischen Reduktion.* (Szerk., Rudolf Boehm, Husserliana 8) Martinus Nijhoff, Den Haag, 1959.
- Hua XIX/1 Husserl, Edmund, *Logische Untersuchungen. Zweiter Band. Erster Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis.* (Szerk., Ursula Panzer, Husserliana 19.1) Martinus Nijhoff (Kluwer AP), The Hague, 1984.
- Hua XIX/2 Husserl, Edmund, *Logische Untersuchungen. Zweiter Band. Zweiter Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis.* (Szerk., Ursula Panzer, Husserliana 19.2) Martinus Nijhoff (Kluwer AP), The Hague, 1984.
- Hua XXVII Husserl, Edmund, *Aufsätze und Vorträge (1922–1937).* (Szerk., Thomas Nennon–Hans Rainer Sepp, Husserliana 27) Kluwer AP, Dordrecht, 1989.
- Hua XXIX Husserl, Edmund, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Ergänzungsband. Texte aus dem Nachlass 1934–1937.* (Szerk., Reinhold N. Smid, Husserliana 29) Kluwer AP, Dordrecht, 1993.
- Hua XXXV Husserl, Edmund, *Einleitung in die Philosophie. Vorlesungen 1922/23.* (Szerk., Berndt Goossens, Husserliana 35) Kluwer AP, Dordrecht, 2002.

További hivatkozások

- Biemel, Walter 2001, „Zur Gründung des Kölner Husserl-Archivs. Die Bedeutung eines Traumes.” *Studia Phaenomenologica*. 1.3–4, 39–61. o.
- Bossert, Philip J. 1974, „A Common Misunderstanding Concerning Husserl’s Crisis Text.” *Philosophy and Phenomenological Research*. 35.1, 20–33. o.
- Bruzina, Ronald 2004, *Husserl and Fink. Beginnings and Ends in Phenomenology, 1928–1938.* (Yale Studies in Hermeneutics). Yale University Press, New Haven.
- Dilthey, Wilhelm 1924/1957, *Die Geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte: Abhandlungen zur Grundlegung der Geisteswissenschaften.* (Szerk., Georg Misch, Gesammelte Schriften 5). B. G. Teubner, Stuttgart – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Dilthey, Wilhelm 1927/1958, *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften.* (Szerk., Bernhard Groethuysen, Gesammelte Schriften 7). B. G. Teubner, Stuttgart – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Gadamer 1987, *Neuere Philosophie I* (Gesammelte Werke 3). J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Husserl, Edmund 1968, *Edmund Husserl: Briefe an Roman Ingarden. Mit Erläuterungen und Erinnerungen an Husserl.* (Szerk., Roman Ingarden, Phaenomenologica 25). Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Husserl, Malvine 1988, „Skizze eines Lebensbildes von E. Husserl.” (Szerk., Karl Schuhmann) *Husserl Studies* 5.2, 105–125. o.
- Ingarden, Roman 1959, „Edmund Husserl zum 100. Geburtstag.” *Zeitschrift für philosophische Forschung* 13.3, 459–463. o.

- Ingarden, Roman 1998, *Schriften zur Phänomenologie Edmund Husserls*. (Szerk., Włodzimierz Galewicz, Gesamelte Werke Band 5). Max Niemeyer, Tübingen.
- Jaegerschmid, Adelgundis 1981, „Die letzten Jahre Edmund Husserls.” *Stimmen der Zeit* 199.2, 129–138. o.
- Janssen, Paul 1970, *Geschichte und Lebenswelt. Ein Beitrag zur Diskussion von Husserls Spätwerk*. (Phaenomenologica 35). Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Leaman, George–Simon, Gerd 1994, „Die Kant-Studien im Dritten Reich.” *Kant-Studien (N.F.)* 85.4, 443–469. o.
- Lembeck, Karl-Heinz 1988: *Gegenstand Geschichte. Geschichtswissenschaftstheorie in Husserls Phänomenologie*. (Phaenomenologica 111) Kluwer AP, Dordrecht.
- Löwith, Karl 1986, *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht*. J. B. Metzler, Stuttgart.
- Luft, Sebastian 2004, „Die Archivierung des husserlschen Nachlasses 1933–1935.” *Husserl Studies* 20.1, 1–23. o.
- Lübbe, Hermann 1958, „Husserl und die europäische Krise.” *Kant-Studien (N.F.)* 49.3, 225–237. o.
- Schuhmann, Karl 1977, *Husserl-Chronik. Denk- und Lebensweg Edmund Husserls*. (Husserliana Dokumente 1). Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Schuhmann, Karl 1978, „Zu Heideggers Spiegel-Gespräch über Husserl.” *Zeitschrift für philosophische Forschung* 32.4 591–612. o.
- Schuhmann, Karl 1979, „Heideggers Verhältnis zu Husserl im Dritten Reich.” *Neue Zürcher Zeitung* 208, 66. o.
- Smid, Reinhold N. 1993, „Einleitung des Herausgebers.” In: Hua XXIX, xi–lxv. o.
- Spiegelberg, Herbert 1977, *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction* (Phaenomenologica 5). Martinus Nijhoff, Den Haag
- Ströker, Elisabeth 1979/1987, „*Geschichte und Lebenswelt als Sinnesfundament der Wissenschaften in Husserls Spätwerk*.” In Elisabeth Ströker, *Phänomenologischen Studien*. Klostermann, Frankfurt, 74–93. o.
- Tilitzki, Christian 2002, *Die deutsche Universitätsphilosophie in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Akademie, Berlin.
- Varga Péter András 2009, „A Logikai vizsgáldások filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően.” In Varga Péter András–Zuh Deodáth (szerk.), *Husserl és a Logikai vizsgáldások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. L'Harmattan, Budapest, 226–274. o.
- Varga Péter András 2011, „The Architectonic and History of Phenomenology: Distinguishing between Fink's and Husserl's Notion of Phenomenological Philosophy.” In: Dermot Moran–Hans Rainer Sepp (szerk.), *Phenomenology 2010: Volume 4: Selected Essays from Northern Europe*. Zeta, Bucharest, 87–114. o.